

नेपाली वाच्यव्यवस्थाको स्वरूप

टेकनाथ दहाल, उपप्राध्यापक, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, वाल्मीकि विद्यापीठ, काठमाडौं

Email : dahalt35@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा नेपाली भाषामा रहेको वाच्यव्यवस्थाबारे विभिन्न कोणबाट व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ । नेपालीका वाच्यलाई विश्लेषण गर्ने पद्धति संस्कृतबाटै आएको हो र संस्कृतकै त्रिवाच्यीय व्यवस्थालाई नेपालीमा पनि विश्लेषणको आधार बनाइएको छ । वाच्यको अर्थ बुझिने हुन्छ भने वाक्यमा आएका कर्ता, कर्म र क्रियामध्ये एउटा चाहिँ वाच्य हुन्छ । त्यसका साथसाथै बुझाउने काम चाहिँ वाचकले गर्छ । क्रियापदको अन्तिम प्रत्यय वाचक हुन्छ । वाचकले सङ्गतिको स्थितिलाई बुझाउँछ । वाचकले कर्मसँग सङ्गति राख्दा कर्मवाच्य हुन्छ भने कर्तासँग सङ्गति राख्दा कर्तृवाच्य हुन्छ । अकर्तृवाच्यको संरचनामा रहेको क्रियाले कर्मसँग सङ्गति राखेन भने भाववाच्य हुन्छ । अनि सङ्गति चाहिँ लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा कायम हुने गर्दछ । कर्मभाववाच्य हुनका लागि धातु+इ+रूपायक प्रत्ययको संरचनामा क्रिया हुनुपर्दछ । यस्तो संरचनामा रहेर पनि वाचकले कर्मसँग सङ्गति राखेन भने भाववाच्य हुन्छ । नेपालीमा कर्मवाच्यको स्थिति क्रमशः शिथिल बन्दै गएको देखिन्छ । त्यसका स्थानमा भाववाच्यको प्रयोगमा बढोत्तरी हुँदै आएको छ । नेपाली वैयाकरणहरूले वाच्य विश्लेषणका सन्दर्भमा केही नयाँ अवधारणा पनि प्रस्तुत गरेका छन् । वाच्यान्तरणमा देखिएको द्विविधालाई सैद्धान्तिकीकरण गर्न मध्यवाच्य, पुरुषविहीन वाच्य, भावेप्रयोग तथा विकर्मक जस्ता शब्दहरूको प्रयोग गरेको देखिन्छ तर त्यस्ता शब्दहरूको परिभाषा त्यति स्पष्ट देखिँदैन । यी अवधारणाका आधारमा नेपालीका वाक्यको विश्लेषण त्यति प्रभावकारी र सर्वमान्य भएको पनि देखिँदैन । तसर्थ ती धारणामै सीमित छन् । परम्परागत व्याकरणमा क्रिया सकर्मक भए कर्मवाच्य र अकर्मक भए भाववाच्य बन्छ भन्ने धारणा र नेपाली भाषाको प्रयोग पक्षलाई हेर्दा आपसमा तालमेल राख्दैन । सकर्मक क्रियाबाट पनि भाववाच्य बनेको देखिएको र कर्मवाच्यको प्रयोगमा शिथिलता आएको अवस्थाले नेपाली वाच्यव्यवस्थाको विश्लेषणमा द्विविधाहरू सिर्जना हुँदै गएका छन् । अप्रेरणार्थकबाट प्रेरणार्थकमा जाँदा सबै वाक्यहरूको वाच्यान्तरण हुँदैन भने क्रियापरिवर्तन हुँदा आगम, आदेश जस्ता रूपध्वन्यात्मक परिवर्तन पनि देखिने विषयमा यस लेखमा विमर्श गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : अकर्तृवाच्य, कर्तृवाच्य, भाववाच्य, कर्मवाच्य, वाच्यान्तरण

Article's information : Manuscript received : 2024/08/10, Date of review : 2025/01/20, Date of manuscript acceptance 2025/04/23 Publisher : Department of Nepali, Mahandra Moranga Adrsh Multiple Campus, Biratnagar
DOI : <https://doi.org/10.3126/vaikharivani.v2i2.79241>
Homepage : <https://www.nepjol.info/index.php/vaikharivani/index> Copy right (c) 2025 @ Vaikharivani
This work is licensed under the Creative Commons CC BY-NC License. <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>

विषयपरिचय

वाच्य भाषाभित्रको एउटा व्याकरणिक कोटि हो । कतिपय स्थानमा यसलाई रूपायनिक कोटि पनि भनिन्छ । वाक्यमा वाच्यको पहिचान र महत्त्वलाई सङ्गतिले व्यक्त गर्दछ । वाच्य भाषाभित्रको वास्तविकता हो कि धातु या प्रातिपदिकजस्तै वैयाकरणहरूको कल्पना मात्रै हो भन्ने प्रश्न पनि आउन सक्दछ । कुनै पनि रूपायनिक कोटिहरूले वाक्यको वास्तविकतालाई झल्काउने भएकाले यिनीहरू भाषाका वास्तविक पक्ष हुन् । वाक्यबाट अभिव्यक्त वाक्यार्थ भाषाको सबैभन्दा यथार्थ पक्ष हो भने वस्तुको व्यक्तित्व र जातित्व बुझाउने भएकाले अर्को वास्तविक पक्ष शब्द पनि हो । यस आधारमा वाक्य र शब्द भाषाका सबैभन्दा

वस्तुगत पक्ष हुन् । व्यक्ति र जातिलाई बुझाउने शब्दहरूको गुम्फन वाक्य भएकाले ती शब्दहरूका बिचमा रसायनको काम रूपायक कोटिहरूले गर्दछन् । तसर्थ वाच्य पनि वाक्यभित्रका तिनै रसायनमध्येको एउटा हो । तर परम्परागत नेपाली व्याकरणमा वाच्यलाई बुझाउने भरपर्दो चिनारी प्रायः फेला पर्दैन ।

पाणिनि व्याकरणमा लकार सकर्मक भए कर्तृवाच्य र कर्मवाच्य हुने तथा लकार अकर्मक भए कर्तृवाच्य र भाववाच्य हुने कुरा बताइएको छ (पाणिनि ३।४।६९) । यसै मान्यताका आधारमा नेपालीमा वाच्यको विश्लेषण हुँदै आएको छ । संस्कृतमा क्रियाको मूल रूपमै अर्थको परिकल्पना गरिएको छ र प्रत्येक क्रियामूलको दुई अर्थ हुने कुरा बताइएको छ । तिनै दुई अर्थका आधारमा कर्मकत्वको निर्धारण हुने गरेको छ । अनि सोही मान्यता नै नेपालीमा स्थापित भएकाले सकर्मक क्रियाबाट भाववाच्य बन्दैन र अकर्मक क्रियाबाट कर्मवाच्य बन्दैन भन्ने धारण विकास भएको पाइन्छ । तर नेपालीमा प्रत्ययविधानभन्दा पनि सङ्गतिविधानद्वारा रूपायक कोटिहरूको व्याख्याविश्लेषण हुँदै आएको छ । तसर्थ नेपाली र संस्कृतको वाच्यव्यवस्थाको विश्लेषण एउटै कुञ्जीबाट गर्दा बढी विरोधाभास र अस्पष्ट लाने गरेको छ । चन्द्रिकाकार हेमराज पण्डितदेखि हेमाङ्गराज अधिकारीसम्मले वाच्यको विश्लेषण गरेका छन् । यस क्रममा वाक्यमा प्रयुक्त कुनकुन पदहरू वाच्य हुन सक्छन् या कुनकुन पद वाच्य बन्न सक्दैनन् भनेर विश्लेषण भएको पाइँदैन । त्यसले पनि वाच्यको पहिचानमा जटिलता हुने गरेको अनुभव विद्यार्थीहरूमा फेला पर्दछ । वाक्यमा लिङ्ग, वचन, पुरुष, आदर आदि कोटिजस्तै वाच्य पनि भएकाले यसको वस्तुगत अध्ययनको आवश्यकता रहेको छ । यस लेखमा नेपाली भाषामा रहेको वाच्यव्यवस्थालाई वस्तुगत ढङ्गले व्याख्याविश्लेषण गरिएको छ ।

लेखको समस्या र उद्देश्य

नेपाली भाषाको वाच्यव्यवस्थामा केही परिवर्तित सन्दर्भहरूले प्राथमिकता पाएका छन् । खासगरी भाषिक प्रयोक्ताहरूले वाच्यान्तरणमा देखाएको नवीन प्रवृत्तिले वाच्यको स्वरूपलाई नै जटिल बनाइदिएको छ । नेपाली वाच्यव्यवस्थाको विश्लेषण न संस्कृत व्याकरणअनुसार गर्दा सही साबित भएको छ न परम्परागत व्याकरणका आधारमा गर्दा निर्विकल्प हुन सकेको छ । त्यसको साटो वाच्यविश्लेषण झनझन जटिल र अस्पष्ट बन्दै गएको छ । नेपालीमा वाच्यको स्थिति कस्तो छ ? कसरी वाच्यान्तरणमा विविधता देखिएको छ ? र नेपाली भाषामा वाच्यको स्वरूप कस्तो छ ? भन्ने मुख्य समस्यामा केन्द्रित रही यो लेख तयार पारिएको छ । तसर्थ नेपाली भाषामा वाच्यव्यवस्था र वाच्यान्तरणको स्थितिलाई व्याख्या गर्नु अनि यसको स्वरूपको विश्लेषण गर्नु यस लेखको उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत लेख तयार पार्न पुस्तकालय विधिलाई उपयोग गरिएको छ । वाच्यको सैद्धान्तिक आधार तयार पार्न संस्कृतको पाणिनि व्याकरण तथा नेपाली भाषामा लेखिएका पूर्ववर्ती वैयाकरणहरूका व्याकरणलाई उपयोग गरिएको छ । उदाहरणहरू आवश्यकताअनुसार कुनै गीतबाट लिइएको छ भने कुनै पूर्ववर्ती वैयाकरणहरूले दिएको उदाहरणलाई नै प्रस्तुत गरिएको छ । अनि कतै चाहिँ भाषिक प्रयोक्ताले प्रयोग गर्ने गरेको वाक्यलाई उपयोग गरिएको छ । उदाहरणमा देखापरेका विविधतालाई व्याख्या गर्न विश्लेषणात्मक विधिलाई प्रयोग गरिएको छ । विश्लेषणीय सामग्री नमुना छनोट विधिद्वारा लिइएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार

पाणिनीय व्याकरणपरम्पराअनुसार अदादि गणमा पठित 'वच्' परिभाषणे धातुदेखि 'ऋहलोऽयत्' (पाणिनि ३।१।२४) सूत्रले ण्यत् प्रत्यय लाग्छ र 'त्'को 'हलन्त्यम्' (पाणिनि १।१।३) ले इत् संज्ञा र 'तस्य लोपः' (पाणिनि १।३।९) ले लोप हुन्छ । त्यसपछि 'चुटू' (पाणिनि १।३।६) ले 'ण्'को 'इत्' संज्ञा भएपछि त्यसलाई पनि 'तस्य लोपः' (पाणिनि १।३।९) ले लोप गर्छ । त्यसपछि वच् य रूप बन्छ र त्यसमा 'आलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा' (पाणिनि १।१।६५) सूत्रले उपधासंज्ञा गरेपछि अत उपधायाः (पाणिनि ७।२।१६) ले वृद्धि हुन्छ र वाच्य शब्दको निर्माण हुन्छ । यसरी निर्माण भएको शब्दको अर्थ 'भनिन योग्य' (आप्टे, २०५८, पृ. ९१४) हुन्छ भने भन्नेवाला चाहिँ 'वाचक' हुन्छ । यसलाई अर्कातिरबाट भन्दा वाचकले क्रियापदको

व्याकरणिक अर्थ अभिव्यक्त गर्दछ भने वाच्यमा चाहिँ उक्त व्याकरणिक अर्थ सङ्गतियुक्त हुन पुग्दछ । क्रियापदको अन्तिम प्रत्यय वाचक र त्यससँग व्याकरणिक सङ्गति राख्ने वाक्यभित्रका पदहरू वाच्य हुन्छन् (पोखरेल, २०५४, पृ. १) । वाच्यलाई वाचकले व्यक्त गर्दछ । यस आधारमा वाच्य भनेको भनिन योग्य वा अभिव्यक्त हुन योग्य व्याकरणिक एकाइ हो ।

वाच्य के हो भन्ने विषयमा नेपाली व्याकरणपरम्परामा भरपर्दा परिभाषाहरू फेला पर्दैनन् (पोखरेल, २०५४, पृ. १) । हालसम्म गरिएका परिभाषालाई हेर्दा वाच्यका सम्बन्धमा स्पष्ट दृष्टिकोण बनाउन निकै अप्ठ्यारो अनुभूत हुँदै आएको छ । पण्डित (१९६९) ले वाच्यको परिभाषा गरेका छन् र उनले त्रिवाच्यीय व्यवस्थालाई स्विकारेका छन् । उनका अनुसार क्रियापदबाट क्रियाको कर्ता, कर्म अथवा व्यापार मात्र जो मुख्य भई बुझिन्छ त्यसलाई वाच्य भन्दछन् (पृ. १४०) । सिग्दाल (१९७६) ले वाच्य के हो भनेर चिनाएका छैनन् तर त्रिवाच्यीय व्यवस्थालाई उनले पनि स्विकारेका छन् र त्रिवाच्यमा प्रयुक्त हुने क्रियाको विश्लेषण गरेका छन् । राणा (२०१९) ले भने वाच्यको परिचर्चा गरेका छैनन् । बन्धु (२०२५) ले वाच्यको परिभाषा गरेका छैनन् भने सकर्मक धातुमा 'इ' थपिँदा कर्मवाच्य धातु र अकर्मक धातुमा 'इ' थपिँदा भाववाच्य धातु बन्ने (बन्धु, २०३६, पृ. १६४—१६५) पक्षमाथि चाहिँ जोड दिएका छन् । बन्धु (२०२६) मै भने वाच्यका बारेमा उल्लेख गरिएको फेला पर्दछ । क्रियासँग सम्बद्ध व्याकरणिक कोटिलाई उनले वाच्य भनेका छन् (बन्धु, २०५३, पृ. ८६) । रिसालद्वयले वाच्यलाई परिभाषित गर्ने क्रममा वाक्यमा जुन पद मुख्य भएर रहेको छ त्यो नै वाच्य हो (रिसाल र रिसाल २०२७, पृ. ४९) भनी उल्लेख गरेका छन् । शर्मा (२०५३) ले क्रिया र नामको सम्बन्ध व्यक्त गर्ने विधान वा प्रकारलाई वाच्य भनिने (शर्मा २०५३, पृ. १५४) धारणा व्यक्त गरेका छन् । २०५४ मा भने उनले अर्थमा परिवर्तन नगरी वाक्यका क्रियाको सम्बन्ध कर्ता र कर्मसँग फेर्ने ढङ्गलाई वाच्य भनिन्छ (शर्मा २०५४, पृ. ३००) भनी वाच्यलाई फरक किसिमले चिनाएका छन् । अधिकारीले वाच्यलाई चिनाउने क्रममा वाक्यमा कर्ता, कर्म वा भाव (क्रिया) मध्ये कुनै एकलाई प्रधान मान्ने व्याकरणात्मक युक्तिलाई वाच्य भनिने (अधिकारी, २०५५, पृ. १६२) धारणा व्यक्त गरेका छन् । बृहत् नेपाली शब्दकोशले वाक्यमा कर्ता, कर्म र भावको काम बुझाउने वा कुनै एउटासँग सम्बन्ध राख्ने क्रियापद (त्रिपाठी र अन्य, २०५८ पृ. ११३७) का रूपमा वाच्यलाई चिनाएको छ । पोखरेलले क्रियासँग मेल राख्ने नाम नै वाच्य हो (पोखरेल, २०५४, पृ. १) भनी यसलाई चिनाएका छन् ।

माथिका विवरणहरू हेर्दा वाच्य के हो ? भन्ने प्रश्नको उत्तर सजिलो छैन भन्ने ज्ञात हुन्छ । वाच्य भनेको क्रिया, नाम वा यी दुवै नभएर एउटा अमूर्त व्याकरणिक व्यवस्था हो भन्ने कुरामा माथिका परिभाषाहरू अस्पष्ट लाग्छन् । वाचकले कहिले नामसँग सङ्गति राख्छ कहिले राख्दैन । यही राख्ने र नराख्नेका आधारमा वाच्य विभाजन हुन्छ । माथिका परिभाषालाई हेर्दा अधिकारी (२०५५, पृ. १६२) ले गरेको परिभाषा बढी स्पष्ट लाग्दछ । उनको परिभाषालाई आधार बनाउने हो भने वाक्यमा रहेको सङ्गतिको केन्द्रलाई वाच्य भन्नुपर्ने हुन्छ । वाक्यको सङ्गतिको केन्द्रमा क्रिया रहेको हुन्छ । क्रियामा रहेको सङ्गति कर्तासँग मेल खाएमा कर्तृवाच्य हुन्छ अनि कर्मसँग मेल खाएमा कर्मवाच्य हुन्छ । धेरै स्थानमा यी दुवैसँग मेल नखाएको स्थिति पनि रहन्छ । त्यस्तो अवस्थालाई चाहिँ भाववाच्य भन्ने चलन छ ।

नतिजा र विमर्श

संस्कृतमा तीन प्रकारका वाच्यको व्यवस्था रहेको छ कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य र भाववाच्य । परस्मैपदी धातुबाट कर्तृवाच्य बन्दछ भने आत्मनेपदी धातुबाट भावकर्मवाच्य बन्दछ (पाणिनि १।३।१३) । संस्कृतमा क्रियाको कर्मकत्वका आधारमा वाच्य छुट्याइने व्यवस्था छ । खासगरी धातु सकर्मक भए त्यसद्वारा निर्मित क्रिया कर्मवाच्यमा जान्छ र अकर्मक भए त्यसद्वारा निर्मित क्रिया भाववाच्यमा जान्छ (वरदराजाचार्य, २०५५, पृ. २) । यसरी हेर्दा संस्कृतमा तीन प्रकारका वाच्यको व्यवस्था रहेको थाहा हुन्छ । नेपालीमा उक्त तीनै प्रकारका वाच्यको व्यवस्था रहेको र यसैले सर्वमान्यता प्राप्त गरेको पनि देखिन्छ । चलनचल्तीमा रहेको नेपाली कथ्य भाषामा देखापरेका वाच्यसम्बन्धी जटिलतालाई उक्त तीन प्रकारका वाच्यहरूले सम्बोधन गर्न नसकेको परिस्थितिमा भने मध्यवाच्य (Middle Voice) र पुरुषविहीन वाच्य (Impersonal voice) को व्यवस्था गरिएको छ (शर्मा, २०५५, पृ. ३०१) तर मध्यवाच्य कर्मवाच्य कै अर्को प्रयोग (ऐ. ३०२) हो भने भावे-प्रयोग वा भावकर्मवाच्य अन्तर्गत आउने वाच्य चाहिँ पुरुषविहीन वाच्य हो (ऐ. ३०३) । भावेप्रयोग मूलतः भाववाच्य नै हो (तिवारी, २०२०, पृ. ६०३) खासगरी सकर्मक क्रिया अकर्तृवाच्यको संरचनामा रहेर पनि कर्ता-कर्मसँग सङ्गति नराखेको अवस्थालाई अधिकारीले भावेप्रयोग भनेका छन् । (अधिकारी, २०५५, पृ.

१६९-७०) नेपाली भाषामा प्रयोग भएका वाक्यहरूलाई हेर्दा कर्मकत्वको आधारमा वाच्यनिर्धारण गर्न कठिन हुने देखिन्छ तसर्थ क्रियाको व्याकरणिक अर्थका आधारमा वाच्यको विश्लेषण बढी वस्तुगत हुन्छ । यसरी हेर्दा नेपालीमा तीन प्रकारका वाच्य मात्रै देखिन्छन् भने क्रियाको संरचनाका आधारमा कर्तृवाच्य र अकर्तृवाच्य गरी दुई प्रकारका मात्रै देखिन्छन् ।

कर्तृवाच्य र यसको संरचना

क्रियाको लिङ्ग वचन, पुरुष र आदरअनुसार कर्ता रहेको अवस्थालाई कर्तृवाच्य भनिन्छ । सकर्मक र अकर्मक दुवै क्रियाले कर्तासँग सङ्गति राख्दछ । कर्तृवाच्य भएका क्रिया वा वाचकको संरचनामा धातु+रूपायक प्रत्यय रहेको हुन्छ भने प्रेरणार्थक वाक्यहरूमा चाहिँ प्रायः व्युत्पन्न धातु रहने भएकाले धातु+आउ+रूपायक प्रत्ययको संरचना रहेको हुन्छ । संस्कृतमा विभिन्न लकारहरूले लिने परस्मैपदी प्रत्यय लागेका क्रियाहरू कर्तृवाच्य बुझाउन समर्थ हुन्छन् ।

अकर्तृवाच्य र यसको संरचना

अकर्तृवाच्यलाई दुईतिरबाट हेरिनु पर्ने तर्क उठेको छ (गरिमा, २०५५ मंसिर, पृ. ६७-६९) । आर्थी आधारमा हालसम्म अकर्तृवाच्यको विश्लेषण हुन नसकेको कुरा नेपाली व्याकरणकारहरूका कतिपय व्याकरण पढ्दा थाहा हुन्छ भने रूपात्मक आधारमा वाच्यको विश्लेषण पर्याप्त मात्रामा भएको छ । संस्कृतमा पनि वाच्यको विश्लेषण रूपात्मक आधारमा नै भएको छ । अंग्रेजी जस्ता आधुनिक सम्पन्न भाषामा भने आर्थी आधारमा वाच्यको विश्लेषण भएको थाहा हुन्छ । खासगरी कर्ता सक्रिय रहेको र नरहेको अवस्थामा ब्अतष्वभ र एबककष्वभ गरी दुई प्रकारका वाच्यव्यवस्था अंग्रेजीमा रहेको % । आर्थी आधारमा पनि वाच्यलाई कर्तृवाच्य र अकर्तृवाच्य गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ र रूपात्मक आधारमा पनि कर्तृवाच्य र अकर्तृवाच्य गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

धातु+इ+रूपायक प्रत्ययको संरचनामा क्रिया रहनु नै अकर्तृवाच्यको रूपात्मक पहिचान हो । अर्कातिरबाट भन्दा धातु+इ+रूपायक प्रत्ययको संरचनामा रहेको क्रिया अकर्तृवाच्यान्तर्गत पर्दछ । कर्तृवाच्यबाट अकर्तृवाच्यमा क्रियालाई लैजाँदा आगम र आदेश जस्ता रूपध्वन्यात्मक परिवर्तन पनि हुने गर्दछ । खासगरी यस्तो प्रक्रिया प्रेरणार्थक अकर्तृवाच्यका क्रियामा ज्यादा देखापर्दछ । सकर्मक र अकर्मक दुवै क्रियाहरू अकर्तृवाच्यको संरचनामा हुँदा धातु+इ+रूपायक प्रत्ययको अवस्थामा रहन्छन् जस्तै : खा+इ+ए, निदाउ+इ+यो, हाँस्+इ+यो, पिट्+इ+ई, मार्+इ+ए आदि । वाक्यमा फलाश्रयका रूपमा रहेका कर्मसँग सङ्गति राख्ने र नराख्ने आधारमा अकर्तृवाच्यलाई कर्मवाच्य र भाववाच्य गरी दुई प्रकारमा बाँड्न सकिन्छ । संस्कृतमा अकर्तृवाच्यको संरचनामा धातु+यक्+आत्मनेपदी प्रत्यय (त, आताम् झ, थास्, आथाम्, ध्वम्, इड्, वहि, महिड्) रहने गर्दछ ।

कर्मवाच्य

वाचकले कर्मसँग व्याकरणिक सम्बन्ध राख्यो भने कर्मवाच्य हुन्छ । अर्थात् वाचकले कर्मलाई नै वाच्य बनायो भने त्यस्तो कर्मलाई कर्मवाच्य भनिन्छ । कर्मवाच्य भएको वाक्यलाई कर्मवाच्यप्रधान वाक्य भनिन्छ । कर्मवाच्य केवल सकर्मक क्रिया प्रयोग भएका वाक्यमा मात्रै देखिन्छ । सकर्मक क्रियामा आउने कर्मलाई कर्ताका रूपमा स्थापित गरी वाक्य प्रस्तुत गरिएमा कर्मवाच्य हुन्छ (अधिकारी, २०५५ : १६२) । कर्मवाच्य भएको क्रिया धातु+इ+रूपायक प्रत्ययमा रहेको हुन्छ, जस्तै:

रामद्वारा बहिनी पिटाई । (पिट्+इ+ई)	म खेदिँ ।
चराहरू मारिए । (मार्+इ+ए)	उनी लखेटिइन् ।
खुकुरी भाँचियो । (भाँच्+इ+यो)	तँ बेचिइस् ।
तिमी लुटियो । (लुट्+इ+यौ)	
हजुरबा पछारिनुभयो । (पछार्+इ+नुभयो)	
हामी ठगियो । (ठग्+इ+यौँ)	

भाववाच्य

भाव भन्नाले सामान्यतः क्रियाको अर्थलाई बुझाउँछ (तिवारी, २०२० : ४३६) तर यस्तो अर्थ कोशीय नभई व्याकरणिक हुने गर्दछ । क्रियाको कोशीय अर्थ तीनै वाच्यमा एकै हुने भएकाले वक्ताको भनाइसँग क्रियाको कोशीय अर्थको खासै सम्बन्ध देखिँदैन । वाचक र वाच्यको सम्बन्ध पनि कोशीय अर्थका आधारमा नभई व्याकरणिक अर्थका आधारमा हुने गर्दछ । त्यस्ता व्याकरणिक अर्थ वाक्यमा लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर जस्ता व्याकरणिक एकाइहरूले व्यक्त गर्दछन् । भाववाच्यमा क्रियाको अर्थ वाक्यका कुनै पनि पदसँग सम्बन्धित हुँदैन । अकर्मक क्रियामा यो नित्य हुन्छ भने यदाकदा सकर्मक क्रिया प्रयोग भएको अवस्थामा पनि यस्तो स्थिति देखापर्दछ । अकर्तृवाच्यको संरचनामा क्रिया रहेको वाक्यमा कर्म भएर पनि कर्मसँग सङ्गति नराखेको अवस्थालाई भाववाच्य मानिन्छ (पोखरेल, २०५४ : २-३) । तसर्थ नेपालीमा वाच्यको निर्धारण क्रियाले वाक्यका नामिक पदसँग राखेको व्याकरणिक सम्बन्धका आधारमा हुने गर्दछ । कर्तृवाच्य तथा कर्मभाववाच्यको क्रियाको संरचनामा भने भिन्नता पाइन्छ ।

भाववाच्यमा क्रियाको संरचना धातु+इ+रूपायक प्रत्यय रहेको हुन्छ । परम्परागत व्याकरणमा अकर्मक क्रियाको उक्त संरचना भए भाववाच्य हुने जनाइएको छ । अकर्तृवाच्यमा कर्ता सक्रिय हुँदैन बरु कर्मले नै व्याकरणिक कर्ता बन्ने अवसर प्राप्त गर्न सक्दछ । त्यस कारण अकर्तृवाच्यप्रधान वाक्यको क्रियापदले कर्तासँग सङ्गति राख्न सक्दैन । अकर्मक क्रियाले कर्म नलिने भएकाले वाचकले उक्त अवस्थामा कर्मसँग पनि सङ्गति राख्ने कुरा भएन । यस्तो अवस्थामा क्रियाको अर्थ प्रमुख-प्रधान बन्न गई भावप्रधान वाक्य बन्दछ तर सकर्मक क्रिया भएर पनि कहिलेकहीँ कर्मसँग सङ्गति नराखी कर्म एउटा लिङ्ग, वचन र पुरुषमा र क्रिया अर्को लिङ्ग, वचन र पुरुषमा हुन्छ भने त्यस्तो वाक्य पनि भावप्रधान नै हुन्छ, जस्तै:

बहिनीलाई पिटियो । (पिट्+इ+यो)

थुप्रै माछा खाइयो । (खा+इ+यो)

आफूले त पैसा भेटाइयो । (भेट्+इ+यो)

भाववाच्यका क्रियापद जहिले पनि तृतीय पुरुष, पुलिङ्गी र एकवचनमा मात्रै हुने गर्दछ (अधिकारी, २०५५ : १६३) । त्यसकारण पनि अकर्तृवाच्यको संरचनामा रहेका क्रियापदले वाक्यका कुनै पदसँग सङ्गति राख्दैन ।

सकर्मक क्रियाबाट भाववाच्य

सामान्यतया परम्परागत नेपाली व्याकरणमा सकर्मक क्रिया छ भने कर्मवाच्यमा वाच्यान्तराण हुन्छ र अकर्मक क्रियाबाट भाववाच्यमा वाच्यान्तराण हुन्छ भन्ने कुरा बताइएको छ । संस्कृत व्याकरणमा पनि यही स्थिति देखापर्दछ । तर नेपाली भाषाको विकास हुने क्रममा देखा परेको विशिष्ट परिवेशलाई हेर्दा सकर्मक क्रिया प्रयोग भएको वाक्यलाई वाच्यान्तराण गर्दा कर्मवाच्य मात्रै बन्दैन, जस्तै :

पुलिसले पत्रकारहरूलाई कुट्यो । > पत्रकारहरूलाई कुटियो ।

झ्यालका सिसाहरू फुटाइयो ।

आन्दोलनकारीले घरहरू जलाए । > घरहरू जलाइयो ।

आजभोलि बोलीचाली तथा आमसञ्चारका क्षेत्रमा यस प्रकारका वाक्यहरूको प्रयोग बढेको देखिँदै छ । यसको सोझो अर्थ के हो भने नेपालीमा कर्मवाच्यका वाक्यहरूको प्रयोगमा शिथिलता आउँदै छ र भाववाच्यका क्रियापदहरूको प्रयोग बढ्दै छ । यसैले पनि नेपालीका वाच्यको विश्लेषणमा द्विविधाहरू देखिँदै आएका छन् । धर्मराज थापाले उहिल्यै गीत गाएका थिए—

चौतारीमा राजा भेटियो । चौतारीमा रानी भेटियो ।

यी दुई वाक्यमध्ये पहिलो वाक्यलाई कर्मवाच्य मान्न सकिन्छ । किनभने भगवानलाई त निम्न आदरार्थी प्रयोग गरिन्छ भने राजालाई निम्न आदरार्थी प्रयोग गर्न नहुने होइन तर दोस्रो वाक्य चाहिँ निश्चय नै कर्मवाच्यको वाक्य होइन । त्यसमा नेपालीमा

रहने लिङ्गगत सङ्गति छैन । अकर्तृवाच्यको क्रियाको संरचना भएर पनि कर्मसँग नराखेकाले उक्त वाक्यको क्रिया भाववाच्यको बन्न गएको छ ।

प्रेरणार्थक क्रियामा वाच्यको व्यवस्था

सामान्यतया मूल धातुमा 'आउ' कृदन्त लागेर बन्ने व्युत्पन्न धातु प्रेरणार्थक धातु हुन्छन् । कतिपय अवस्थामा नामधातु पनि प्रेरणा अर्थमा प्रयुक्त हुन्छन् । जसरी मूल धातुलाई अकर्तृवाच्यको धातु बनाउन सकिन्छ त्यसरी नै प्रेरणार्थक कर्तृवाच्यको धातुलाई पनि अकर्तृवाच्य बनाउन सकिन्छ । तर यस्तो अवस्था सबै धातुमा पाइँदैन । खासगरी सबै मूल धातु प्रेरणार्थक बन्न नसक्ने र सबै कर्तृवाच्यी प्रेरणार्थक अकर्तृवाच्यमा परिणत हुन नसक्ने अवस्था चाहिँ फेलापर्छ र यदाकदा जवर्जस्ती सादृश्यका नियमले अकर्तृवाच्यको धातुमा परिवर्तन गरेर पनि प्रयोगाभावले तत्तुल्य क्रियापद अनौठा लाग्छन् जस्तै:

मूल धातु	मूल अकर्तृवाच्य		व्युत्पन्न धातु		व्युत्पन्न अकर्तृवाच्य	
	प्रत्यय	धातु रूप	प्रत्यय	धातु रूप	प्रत्यय	धातु रूप
सम्झ	इ	सम्झि	आउ	सम्झाउ	इ	सम्झाइ
पुग्	इ	पुगि	आउ	पुग्याउ	इ	पुग्याइ
खेद्	इ	खेदि	आउ	खेदाउ	इ	खेदाइ
छाम्	इ	छामि	आउ	छमाउ*	इ	छमाइ*
टर्	इ	टारि*	आउ	टराउ*	इ	टराइ*
लि	इ	लिइ	आउ	लिआउ*	इ	लिआइ*

माथि तालिकाभित्र अङ्कित रूपहरू प्रयोगहीन हुन् त्यसैले ती अनौठा लाग्छन् । बाँकी रहेका धातुबाट मूल कर्तृवाच्य र अकर्तृवाच्य तथा व्युत्पन्न (प्रेरणार्थक) कर्तृवाच्य र अकर्तृवाच्यका क्रियापद बन्दछन् ।

मूल धातुबाट व्युत्पन्न भएर प्रेरणार्थक बुझाउने धातुहरू वाक्यमा प्रयोग भएका नाम संख्याका आधारमा एक तह बढुवा हुन्छन् अर्थात् मूल धातु अकर्मक छ भने सकर्मक बन्छ र सकर्मक (एककर्मक) भए द्विकर्मक बन्छ (पोखरेल, २०५४ : १५) । यसबाट प्रेरणार्थक धातु अकर्मक नहुने संकेत मिल्दछ । तसर्थ प्रेरणार्थक धातुबाट प्रायः कर्मवाच्य नै बन्दछ तर वाचकले कर्ताकर्मसँग सङ्गति नराखेको अवस्थामा भने मूल धातुमा जस्तै प्रेरणार्थक धातुमा पनि भाववाच्य बन्दछ, जस्तै:

अ) भाइले केटाकेटीहरूलाई सुतायो ।

➤ केटाकेटीहरूलाई सुताइयो । (भाववाच्य)

➤ केटाकेटीहरू सुताइए । (कर्मवाच्य)

आ) अंशुले कुरुरहरूलाई डुलायो ।

➤ कुरुरहरूलाई डुलाइयो । (भाववाच्य)

➤ कुरुरहरू डुलाइए । (कर्मवाच्य)

द्विकर्मक प्रेरणार्थक क्रियालाई वाच्यान्तरण गरी अकर्तृवाच्यको संरचनामा लैजाँदा क्रियाले अप्रत्यक्ष कर्मसँग सङ्गति नराखी प्रत्यक्ष कर्मसँग सङ्गति राख्दछ । त्यस अवस्थामा वाक्यमा अप्रत्यक्ष कर्मको भूमिका गौण बन्न पुग्दछ, जस्तै:-

म श्यामलाई पुस्तकहरू लेखाउँछु ।

➤ पुस्तकहरू लेखाइन्छन् ।

मैले हरिलाई मिठाइहरू खुवाएँ

➤ मिठाइहरू खुवाइए ।

वाच्यान्तरणमा हुने रूपध्वन्यात्मक परिवर्तन

रूपध्वन्यात्मक परिवर्तनलाई परम्परागत अर्थमा सन्धिजनित परिवर्तन पनि भनिन्छ । नेपाली वाच्यलाई वाच्यान्तरण गर्दा धातुमा वर्णवितरण र अक्षरसंख्यामा समेत अन्तर देखापर्दछ । खासगरी कर्तृवाच्यबाट अकर्तृवाच्यमा जाँदा यस्ता किसिमका अवस्थाहरू देखिन्छन् । कर्तृवाच्यको धातुमा 'इ' थपिएपछि अकर्तृवाच्यको धातु बन्दछ, जस्तै :-

कुट् > कुटि, खा > खाइ, पिट् > पिटि, हाँस > हाँसि, लेख् > लेखि, उड् > उडि आदि । कर्तृवाच्यका एक अक्षरी धातुहरू अकर्तृवाच्यमा न्यूनतम द्विअक्षरी बन्न पुग्दछन्, जस्तै :

सुत् > सुति, देख् > देखि, हाँस > हाँसि, चोर > चोरि, छर् > छरि, लेख् > लेखि, मोड् > मोडि, पढ् > पढि आदि ।

अप्रेरणार्थक कर्तृवाच्यको धातु अप्रेरणार्थक अकर्तृवाच्यमा परिवर्तन हुँदा वर्णको सङ्ख्यामा पनि अन्तर देखापर्दछ । सामान्यतया अप्रेरणार्थकबाट अप्रेरणार्थक बन्दा 'आउ' कृदन्त जोडिए पनि त्यसरी जोडिन आएका कृदन्तका कारण व्यञ्जन वर्णहरू समेत प्रभावित हुन पुग्दछन्, जस्तै :

चम्क > चम्कि > चम्काउ > चम्क्याइ

बिच्क > बिच्कि > बिच्काउ > बिच्क्याइ

कर्तृवाच्यबाट अकर्तृवाच्यमा जाँदा खास किसिमका रूपध्वन्यात्मक परिवर्तन पनि देखिन्छ जसलाई आगम र आदेशका रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

आगम

कुनै ध्वनिका बिचमा भिन्न सन्दर्भमा नयाँ ध्वनि आउने प्रक्रियालाई आगम भनिन्छ । नेपालीमा कर्तृवाच्यबाट अकर्तृवाच्यमा जाँदा इ, इन् ई जस्ता ध्वनि तथा ध्वनि समूहको आगम हुने गर्दछ, जस्तै :

सुत्यो > सुतियो > इ, गश्यो > गरिन्थ्यो > इन्
काट्यो > काटियो > इ, गर्दै हुनेछ > गरिँदै हुनेछ > ई
सुतायो > सुताइयो > इ, पढ्दै > पढिँदै > ई
गर्छ > गरिन्छ > इन्, आदि ।

आदेश

एउटा ध्वनिका स्थानमा अर्को ध्वनि या ध्वनिसमूह आउने प्रक्रियालाई आदेश भनिन्छ । नेपालीमा कर्तृवाच्यबाट अकर्तृवाच्यमा वाच्यान्तरण हुने क्रियापदमा पनि आदेश प्रक्रिया घट्ने गर्दछ । खासगरी उ, उँ का स्थानमा इए, ई, इन् जस्ता ध्वनि तथा ध्वनिसमूहको आदेश हुने गर्दछ, जस्तै :-

हँसाउला > हँसाइएला > उ > इए, गराउँदैन्थ्यो > गराइँदैन्थ्यो > उँ > ई
देखाउला > देखाइएला > उ > इए, रोजाउँथ्यो > रोजाइन्थ्यो > उँ > इन्
गराउला > गराइएला > उ > इए, लेखाउँछ > लेखाइन्छ > उँ > इन् आदि ।

वाच्यान्तरणका सीमा

वाच्य परिवर्तन सबै धातुका सबै अवस्थामा हुँदैनन् । कतिपय धातुद्वारा निर्मित क्रिया अकर्तृवाच्य बन्न सक्दैन । खासगरी सुर्क, सम्झि, गुड्, दुख्, ओर्लि, पैमलि, अतालि, खुल्, चिल् आदि धातुद्वारा निर्मित क्रिया कर्तृवाच्यमा प्रयोग भए पनि अकर्तृवाच्यमा यसको प्रयोग असान्दर्भिक लाग्दछ । यसका अतिरिक्त छ, हो, थियो जस्ता सक्रिहरू मुख्य क्रिया भई आएमा पनि त्यस्ता वाक्यहरू वाच्यान्तरण हुँदैनन्, जस्तै : केटो घरमा छ । ऊ विद्यार्थी हो । उसको घरमा हतासो थियो ।

अनुभवात्मक क्रियापद प्रयोग भएका वाक्यको पनि वाच्यान्तरण हुँदैन, जस्तै : मलाई टाउको दुख्यो । मलाई भोक लाग्यो । भाइलाई ज्वरो आयो ।

कर्तामा 'ले' भन्दा अन्य विभक्ति जोडिएर आएमा पनि वाच्यान्तरण हुँदैन, जस्तै : मबाट यो काम हुन्छ । विनितालाई बोल्न आउँछ । राष्ट्रपतिबाट भवनको शिलान्यास भयो ।

यसका अतिरिक्त प्राकृतिक शक्ति कर्ता भएमा, वाक्यमा अचेतन कर्ता भएमा र इच्छार्थक क्रियाको प्रथम र द्वितीय पुरुषका क्रियापदहरू समेतको वाच्यान्तरण स्वाभाविक लाग्दैन ।

निष्कर्ष

वाच्य शब्द संस्कृत स्रोतबाट आएको तत्सम शब्द हो भने यसको निर्माण अदादि गणपठित 'वच्' परिभाषणे धातुदेखि 'ण्यत्' प्रत्यय लागेर भएको हो । वाच्य शब्दको अर्थ बुझिने भन्ने हुन्छ । कुनै पनि वस्तु बुझिनका लागि बुझाउने वस्तु पनि हुनुपर्दछ । त्यो बुझाउने वस्तु भनेको वाचक हो । क्रियाको अन्तिम प्रत्यय वाचक हुन्छ । त्यस वाचकसँग केही चिनारी हुन्छ । त्यो चिनारी भनेको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर हो । वाचकले त्यही लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदरका आधारमा वाच्यसँग सङ्गति राख्दछ । वाचकमा भएको लिङ्ग, वचन, पुरुष र आदर कर्तासँग मिल्थ्यो भने कर्तृवाच्य हुन्छ भने कर्मसँग मिल्थ्यो भने कर्मवाच्य हुन्छ । कर्ता र कर्ममध्ये दुवैसँग सङ्गति नराखेको अवस्था प्रायः भाववाच्य हुन्छ । कर्मभाववाच्य हुनका लागि धातु+इ+रूपायक प्रत्ययको संरचनामा क्रिया हुनुपर्दछ । यस्तो संरचनामा रहेर पनि वाचकले कर्मसँग सङ्गति राखेन भने भाववाच्य हुन्छ । परम्परागत व्याकरणमा क्रिया सकर्मक भए कर्मवाच्य र अकर्मक भए भाववाच्य बन्छ भन्ने धारणा र नेपाली भाषाको प्रयोग पक्षलाई हेर्दा आपसमा तालमेल राख्दैन । सकर्मक क्रियाबाट पनि भाववाच्य बनेको देखिएको र कर्मवाच्यको प्रयोगमा शिथिलता आएको अवस्थाले नेपाली वाच्यव्यवस्थाको विश्लेषणमा द्विविधाहरू सिर्जना हुँदै गएका छन् । अप्रेरणार्थकबाट प्रेरणार्थकमा जाँदा सबै वाक्यहरूको वाच्यान्तरण हुँदैन भने क्रियापरिवर्तन हुँदा आगम, आदेश जस्ता रूपध्वन्यात्मक परिवर्तन पनि देखिन्छ । नेपालीमा प्रयुक्त सबै वाक्यहरूको वाच्यान्तरण पनि नहुने निष्कर्ष प्राप्त हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५५). *समसामयिक नेपाली व्याकरण* (दो.सं.), विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- तिवारी, भोलानाथ (सन् २०२०). *भाषाविज्ञान कोश*, ज्ञानमण्डल लिमिटेड ।
- पण्डित, हेमराज (२०५१). *चन्द्रिका* (दो.सं.), साझा प्रकाशन ।
- पाणिनि (२०६२). *अष्टाध्यायी*. (सं.डा.विष्णु दहाल), शिव संस्कृत संस्थान ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५४). *नेपाली वाक्य व्याकरण*, ने.रा.प्र.प्र. ।
- बन्धु, चूडामणि (२०३६). *नेपाली भाषाको उत्पत्ति* (ते.सं.), साझा प्रकाशन ।
- बन्धु, चूडामणि (२०५३). *भाषाविज्ञान* (सातौं सं.), साझा प्रकाशन ।
- भट्टराई, डि, पि (२०५५). *नेपालीमा वाच्य व्यवस्था र परिवर्तनका सीमा*, गरिमा १६ (१२) पूर्णाङ्क १९२, पृ. ।
- भट्टराई, रामप्रसाद र टेकनाथ दहाल (२०६५). *सामान्य तथा प्रायोगिक भाषाविज्ञान* (दो.सं.), पुस्तक घर ।
- रिसाल, विष्णुगोपाल र शिवगोपाल रिसाल (२०४७). *नेपाली भाषा र व्याकरण* (छैटौँ.सं.), साझा प्रकाशन ।
- राणा, पुस्करशमशेर जङ्गबहादुर (२०१९). *नेपाली सजिलो व्याकरण*, नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति ।
- वरदराजाचार्य (२०५५). *मध्यसिद्धान्तकौमुदी* (सं.डा सुरेशचन्द्र शर्मा), चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज (२०५३). *शब्दरचना र वर्णविन्यास वाक्यतत्त्व, अभिव्यक्ति र पाठहरू*, नवीन प्रकाशन ।
- सिग्दाल, सोमनाथ (२०५५). *मध्यचन्द्रिका* (चौबिसौँ.सं.), साझा प्रकाशन ।